

**FİLOLOGİYA
ФИЛОЛОГИЯ
PHILOLOGY**

UOT 801.8

VARIATIVLIK DİLİN OBYEKTİV XÜSUSİYYƏTİ KİMİ**Səbinə Elxan qızı Poladova**

Azərbaycan Dillər Universitetinin dosenti

Orcid: 0000-0003-4886-971X**E-mail:** poladova_sabina@mail.ru*Açar sözlər:* variativlik, konstantlıq, dil strukturu, aksent, variasiya.*Ключевые слова:* вариативность, константность, языковая структура, акцент, вариация.*Key words:* variability, constancy, language structure, accent, variation.

Konstantlıq və variativlik dilin quruluşunun mahiyyəti və məqsədi ilə müəyyən edilən ən vacib xüsusiyyətlərdir: onlarsız dil mövcud ola və inkişaf edə bilməz. Konstantlıq və variativlik dilin bütün aspektlərində (“səviyyələrində”) və onların vahidlərində özünü göstərir. Dilin strukturunun bu ziddiyyətli xüsusiyyətlərinin sinxron və diaxronik terminlərdə qarşılıqlı təsirinin təhlili ayrı-ayrı dillərin və onların aspektlərinin ətraflı öyrənilməsi də daxil olmaqla həm ümumi, həm də xüsusi dilçiliyin mühüm vəzifəsidir [2, s.118].

Müəyyən edilmişdir ki, vurğu sözün aksent strukturunda reallaşır və nitq axarında onun xüsusiyyətlərinin variativliyi ilə bilavasitə bağlıdır. Q.P.Torsuyevə görə, variativlik linqvistik təkamülün obyektiv şərtidir, çünki dil dinamik sistem kimi daim hərəkətdədir. Variativlik dilə lazımı elastikliyi verir [3, s.84].

Variativliyin əsası, obyektin bir sıra modifikasiyalarında öz şəxsiyyətini qoruyub saxlayan invariantdır. Variativlik geniş mənada hər hansı dəyişikliyi özündə ehtiva edir. Variativlik dar mənada “dil vahidlərinin sinxron mövcudluq və fəaliyyət tərzinin xüsusiyyəti” kimi müəyyən edilir [5, s.25].

Variativliyin universal xarakteri dildə və nitqdə təzahür edir, çünki o, ümumi dil sisteminə mövcuddur və dil vasitəsilə nitqdə öz variantlarında təzahür edir. Nitq axarında ritmik-heca münasibətləri nəticəsində sözün və onun tərkib hissələrinin bir çox xüsusiyyətləri bəzi yerlərdə zəifləyir, bəzilərinə isə möhkəmlənir. Qeyri-sabit vurğu balansı nəticəsində sözün yeni aksentual-ritmik təşkilatları formalaşır.

Variativlik nitq ünsiyyətinin bütün səviyyələrində özünü göstərir - müxtəlif dillərin vasitələrini mənimsəməkdən tutmuş, danışanların eyni dilə aid müxtəlif fonetik və ya vurğu variantlarının yolverilməzliyini dərk etməsinə qədər. Variativlik anlayışı ilə bağlı olan “variant”, “invariant”, “variasiya” terminləri, eləcə də onların törəmələri ilkin olaraq dilçilik termini deyil. Bunlar adətən reallığın müxtəlif sferalarına aid obyektlərin quruluşunu, mövcudluğunu və fəaliyyətini xarakterizə edən fənlərarası terminlərdir. Hal-hazırda bu terminlər dil vahidlərinə və onların fəaliyyətinə həsr olunmuş linqvistik əsərlərdə möhkəm şəkildə yerləşmişdir.

Məlum olduğu kimi, dilçilikdə variativlik anlayışı iki şəkildə işlənir. Birincisi, hər hansı bir linqvistik variativliyin xarakterik xüsusiyyəti kimi, təkamül nəticəsində, oxşar və ya eyni hadisələri ifadə etmək üçün müxtəlif linqvistik vasitələrdən istifadə və ya başqa səbəblərdən yarana bilər. İkincisi, variativlik məfhumundan dil vahidlərinin sinxron şəkildə mövcudluğu və fəaliyyət tərzinin xarakteristikası kimi istifadə olunur. Bu ikinci halda, xüsusən də fonoloji tədqiqatlarda variasiya anlayışı variativliyin invariantı fonunda meydana çıxır.

Qeyd edək ki, dilçilikdə variasiya, variativlik, variantlar anlayışı invariant anlayışından əvvəl yaranmışdır. İnvariantların və variantların bu anlayışı ilə onlar bir-birini əlaqələndirir və bir-biri olmadan mövcud ola bilməzlər. Variasiya ideyasının özü dəyişkənliyi, "özü" olaraq qalan "bir şeyin" bəzi vacib xüsusiyyətlərini qoruyarkən bir şeyin dəyişdirilməsini nəzərdə tutur. Buna görə də variativlik təkcə dəyişkənlik deyil, yeni varlığın yaranmasına səbəb olmayan dəyişkənlik və ya modifikasiyadır. Variativlik buna görə də həm variativliyi, həm də konstantlığı nəzərdə tutur və dəyişkən və sabitin vəhdəti kimi çıxış edir.

Variasiya fenomeninin özü dəyişmə və inkişaf imkanını ehtiva edir, eyni vahidin müxtəlif formalar şəklində mövcudluğu linqvistik variativliyin spesifikliyini yaradır, ayrıca dil vahidinin özü onun variasiyasıdır. Dil vahidlərinin variativliyi bütün dil sisteminin variant-invariant strukturunu ortaya qoyur.

Variativliyin çoxlu mənbələri və növləri var. Dildəki variasiya dil vahidlərinin müxtəlif paradigmatlara və ya siniflərə birləşməsi ilə dil sisteminin paradigmatik strukturu ilə sıx bağlıdır. Variativlik dilin digər ümumi xassələri ilə - diskretlik və paradigmatik quruluşla, xəttlilik və dixotomiya ilə "dil-nitq" və digər xüsusiyyətlərlə ayrılmaz şəkildə bağlıdır. Məlum olduğu kimi, dilin inkişafı o zaman mümkündür ki, dil nitq formasında fəaliyyət göstərsin və nitq öz təbiətinə görə variantlardan ibarət olsun.

Dilin fəaliyyəti zamanı özünü göstərən variativlik dilin inkişafında və dəyişməsində dildaxili amillərdən biridir. Dilin dəyişməsi və inkişafı prosesi, son nəticədə insanların ünsiyyət ehtiyacları ilə müəyyən edilir, sonsuz istifadə, imtina, seçim, müxtəlif variantların yaradılması, sonsuz variasiya prosesində həyata keçirilir.

Çoxhəcalı sözün nitqdə vurğu quruluşunun dəyişkənliyi həlledici dərəcədə nitqə əsas verən və müəyyən ifadə vasitələrinin seçilməsini şərtləndirən nitq situasiyasından asılıdır [4, s. 42]. Xüsusilə, ünsiyyət şəraitində, məsələn, spontan nitqdə fərqlənən mətnlərdə ingilis çoxhəcalı sözünün vurğu strukturunun modifikasiyasını nəzərdən keçirmək maraqlı və vacib görünür.

Fonetik nöqteyi-nəzərdən spontan nitq səs vahidlərinin daha "bulanıq" xüsusiyyətləri ilə nitq kimi təqdim edilə bilər. Spontan nitqin bu xüsusiyyəti, ilk növbədə, onun, bir qayda olaraq, hazırlanmış nitqdən (məsələn, oxumaq) daha sürətli tempi ilə xarakterizə olması ilə əlaqədardır. Bundan əlavə, bilavasitə nitq fəaliyyətində natiqlər tez-tez eyni sözü təkrarlayır, öz nitqlərini anlaşılmaz sintaktik və uzun fasilələrlə kəsirlər.

Spontan nitqin fonetik "bulanıqlığının" ikinci səbəbi kontekstdən irəli gələn və əhəmiyyətli vahidlərin fonetik reallaşmasında daha çox dəyişkənliyə imkan verən semantik artıqlıqdır. Spontan nitq şifahi dialoq (monoloq) nitqinin bir növü hesab olunur, dialoq iştirakçılarının ünsiyyət aktına hazırlaşmamaları, ifadə etmək istədiklərini əvvəlcədən düşünməmələri ilə fərqlənir [1, s.63].

Spontan nitqin ikili xarakter daşdığı məlumdur. Bu bir tərəfdən hazırlıqsızlıq (spontanlıq)

ilə xarakterizə olunur, digər tərəfdən danışanlar dil sistemində sabitlənmiş hazır formalardan istifadə edirlər. Bu formaların seçimi birbaşa ünsiyyət aktında baş verir. Bu, spontan nitqin xüsusiyyətlərinə gətirib çıxarır.

1. Spontan nitqdə hər bir nitq növündə olduğu kimi, fikir və hissləri ötürən linqvistik və qeyri-linqvistik vasitələr (jest, mimika) birləşir.

2. Bu, spontan nitqin “qatlanmasını” izah edir: elliptik və yarımqıç ifadələrin bolluğu, prosodiyanın kommunikativ rolunun artmasını.

3. Spontan nitqə hazırlığın olmaması müxtəlif növ tərəddüdlərin yaranmasına gətirib çıxarır ki, onların sayı gərginliyin artması və ya müzakirə olunan məsələnin mürəkkəbliyi ilə artır.

Tərəddüd spontan nitqin tərkib hissəsidir və spontan nitqin struktur xüsusiyyəti, onun norması kimi qəbul edilməlidir. Tərəddüdlər tez-tez cümlənin əvvəlində və ya ortasında olur. Lakin bu fasilələr söz birləşmələrinin qovşağında da baş verə bilər. Stereotip ifadələrin (klišelərin) sayı artdıqca tərəddüdlərin də sayı azalır.

Problemin aktuallığı. Dil sosial bir hadisə olaraq daim inkişaf edir. Hər hansı bir ictimai hadisə üçün xarakterik olan inkişaf, dil üçün də xarakterikdir. Dil yalnız ona xas olan müəyyən qanunlara uyğun inkişaf edir. Dilin inkişafını izləmək asan deyil. Nəzəri və metodoloji elmi əsasların daim yenilənməsi zəruri olsa da, müasir elmdə bu problemə çox vaxt kifayət qədər diqqət yetirilməyib. Beləliklə, müasir dil hadisələrinə, xüsusi ilə də variativlik məsələlərini dil sisteminin ümumi inkişafı qanunauyğunluqlarının fonetik səviyyəsində öyrənilməsi işin aktuallığını təmin edir.

Problemin elmi yeniliyi dilçilərin təbii nitqin öyrənilməsinə artan marağı ilə əlaqədardır. Nitq axınının fonetik tərəfinin öyrənilməsinə ehtiyac, habelə vurğu probleminin spontan nitqlə şərtlənməsi baxımından araşdırılması işin elmi yeniliyi hesab edilə bilər.

Problemin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi ondan ibarətdir ki, bu iş, ingilis dilinin xarici dil kimi tədrisi aspektində maraqlı ola bilər. Danışıda vurğu variativliyi qaydalarının xüsusiyyətlərinin öyrədilməsi, düzgün üslubi cəhətdən fərqləndirilmiş tələffüzün inkişafına kömək edə bilər.

Ədəbiyyat

1. Антипова, А.М. Ритмическая система английской речи / А.М. Антипова. Высшая школа, -1984. – 63-72 с.
2. Торсуев, Г.П. Константность и вариативность в фонетической системе (на материале английского языка) / Г.П. Торсуев: Наука, 1977. – 3-4с., 77-86 с., 118-123 с.
3. Торсуев, Г.П. Вопросы акцентологии современного английского языка / Г.П. Торсуев: Издательство Академии наук, 1960. – 1-12 с., 84-81 с.
4. Светозарова, Н.Д. Фонетика спонтанной речи / Н.Д. Светозарова. – Л., 1988.
5. Солнцев, В.М. Вариативность как общее свойство языковой системы. Вопросы языкознания – 1984 - №2.

С.Э. Поладова

**Вариативность как объективное свойство языка
Резюме**

В статье определяется характер вариативности акцентной структуры английских многосложных слов в потоке речи, выявление специфики модификаций словесного ударения в ситуации спонтанных высказываний.

Цель исследования состоит в установлении степени и границ модификаций словесного ударения, описании специфики вариативности акцентной структуры многосложного слова в спонтанной речи, а также выявление закономерностей данного варьирования.

S.E. Poladova

**Variability as an objective property of language
Summary**

The article deals with the nature of the variability of the accent structure of English polysyllabic words in the flow of speech, identifying the specifics of modifications of word stress in the situation of spontaneous utterances. The purpose of the article is to establish the degree and boundaries of modifications of word stress, describe the specifics of variability in the accent structure of a polysyllabic word in spontaneous speech, as well as identify the patterns of this variation.

Redaksiyaya daxil olub: 16.05.2024